

A MAGYAR ÖNMAGÁT KERESI.

(Első közlemény.)

Irta: Hankiss János.

AZ AMSTERDAMBAN tartott II. irodalomtörténeti kongresszus újra szöges ellentét sarkaira állította a kutatókat, különösen akkor, amikor az író egyéni autonómiája került szóba. Amikor egy fiatal amsterdami professzor azt a kijelentést kockáztatta meg, hogy az irodalmat végeredményben az egyes közületek, «a nemzetek csinálják», éles rendreutasítást kapott egy belga kollégájától, a régi gárda érdemes és harcos tagjától, aki figyelmeztette őt arra, hogy az irodalom kiváló tehetségű *egyének* műve, akik szemben találják magukat egy darab fehér papírral... Az író mint rejtélyes velleitások eszköze és az író mint az irodalom hőse, ez a két véglet, s persze nemcsak az irodalomkutatók vitáiban, hanem az írók korszerű pózaiban s szívük szerinti gyakorlatában is. Amikor egy Horatius vagy egy Ronsard az «Odi profanum vulgus» gőgös csúcsára helyezi az író trónusát, vagy amikor egy Byron a közvélemény szelét arra használja fel, hogy szembe vitorlázzék vele, az író «szabad elhatározásának» örök példáit akarják felállítani. Viszont egy Victor Hugo látszólag az ellenpárt táborának tekintélyét erősíti mérhetetlenül, ha visszhangnak tekinti magát, amelyet Isten tett a világ közepére, hogy korát visszhangozza.

De ez is, amaz is csak látszatra van így. Az «Odi profanum vulgus» nem azt jelenti, hogy az a költő, aki egy válogatott elitnek ír, kizárólag önmagából táplálkozik s olyan független mindentől, mint egy Isten kegyelméből való uralkodó és hátha az Isten kegyelme éppen azt a feladatot jelöli ki eléje, hogy kifejezője legyen egy nemzeti közösségnek, ajka, tüzes nyelve az artikulálatlanul dadogó vagy dübörgő tömegnek? S a Hugo kiformálta «költő-mágus» nem mond le a költő nagyságának s fontosságának hitéről: miért is lenne a próféta mellékesebb, mint a művész vagy a király? Akár így, akár úgy módosítja a divat a költő attitűdjét, nem fenyegetheti veszély sem a költő autonómiáját, sem szükségszerű kapcsolat azzal a közülettel, amelynek szüksége van rá.

Eleve lemondunk arról, hogy a költő és a közösség viszonyát újra megvizsgáljuk. Sokan mondtak róla szép és igaz dolgokat és Fernand Baldensperger a mi korunk számára végérvényesen lezárta a kérdést «De la Littérature» c. könyvében. De van egy közkeletű föltevés, amelyre oly biztonsággal szokás rálépni, mint ahogyan az öreg színész lába rádobban az évtizedek óta ismert, de époly régen nem vizsgált süllyesztőre. Hányszor halljuk és olvassuk: «X. író tökéletesen kifejezi korát, amikor...», «Y. regényében testet ölt a magyar nemzet géniusza» vagy «Z. tükröt tart népe elé»... De mi bizonyítja, hogy ki lehet fejezni egy közösség lényegét? Az a regényhős vagy tragikus főszereplő, akiben «inkarnálódva» látjuk a magyar lelket, esetleg csak visszfénye annak a közismert képnek, amely itthon és még inkább külföldön a magyarságról kialakult, mint a nemzetközi forgalomban érvényes «nemzetportré»? Más szóval: az a mérték, amellyel egy-egy új

irodalmi alak vagy helyzet tősgyökeres magyarságát mérjük, nem tudományosan megállapított mérce, hanem intuitívnek tartott érzés, esetleg kilencven százalékban irodalmi emlék. . .

Ez a jogos aggodalom akár ki is csavarhatná kezünkől a tollat. A kollektív karakterológia tudománya még messze van attól, hogy elnyújje gyermekcipőt s a «magyar géniuszt» vagy az «átlag» magyart» leírni több mint kockázatos vállalkozás. Akármennyi jellegzetes vonást halmoznánk föl törőlmetszett magyarokról, nem tudnók kiválasztani belőlük a sajátosan magyarokat, mert az összehasonlító kutatás ma még nem adja kezünkbe a többi nemzeteket jellemző vonások anyagát, amelyek segítségével megállapíthatnók az egyezéseket és a különbségeket. Szigorúbban és szerveesebben tudományos módszerekről nem is beszélve. . .

Másrésről a nemzeti jelleg kifejezése olyan lelki és közösségi szükséglet, amely után sóvárog a közösségbe tartozó ember. Minden nemzet irodalmában meg-megújuló kísérletek bizonyítják ezt a sóvárgást, amely hol erősebb, hol gyengébb kategórikus imperatívuszban jelentkezik. A mi irodalmunkban szinte szakadatlan a magyar vágyak, magyar tendenciák s a magyar nemzeti lényeg kifejezésének követelménye, amely ahol csak lehet, háttérbe szorítja az író egyéniségét csipkéző részleteket. A háború óta mindenütt előretör a közösség megerősítésének ösztöne s velejár nemcsak a törvényekből és rendeletekből, betonvédművekből és óriáságyúkból álló keret, hanem a nemzeti jelleg pontosabb és szorosabb körülhatárolása is. Egy nagy nemzetnek ma ez a legfőbb gondja s kísérleteit több-kevesebb aggodalommal, de izgatott érdeklődéssel is nézi a többi nemzet, amelyeket úgyszólván kivétel nélkül magával ragadott már a saját nemzeti jelleg szorosabb és világosabb meghatározásának sodra.

«Wir kämpfen um den Ausdruck unserer Zeit» — írja zöld nyakszegélyére az egyik német folyóirat, a «Hochschule und Ausland.» «Korunk» és nemzetünk kifejezéséért küzdünk mi is, mintha a kifejeződés felszabadulás volna és kezesség a nyugodtabb fejlődésre. A kaotikus nemzetfogalom fájdalmas vajúdás, amelytől szabadulni igyekszik egyén és közösség. (A makacs fájdalom sokszor valami megmagyarázatlan képzettársítás révén azt az érzést kelti bennünk, hogy kanyargós és alacsony barlangban vonszoljuk magunkat a kijárat felé, mindig új meandereken át, minden fordulónál új csalódással, amíg végre szabad levegőre érünk, ahol világos körvonalalaikkal boldogítanak bennünket a tárgyak.) Még Franciaország is, amely aránylag kevésé áldozott az ú. n. hazafias vagy nemzeti tárgyú költészetnek, hatalmas és tetszetős egyszerűsítésekkel igyekezett kitörni a káoszából. Victor Hugóban tömémentelen definícióját lehetne összeszedni a francia géniusznak és mindenki ismeri Maurras híres, bár inkább architektonikus rendszerét, amelyben a neki tetsző «franciaság» prokruzteszi pózba merevül.

Maurras példájából mindjárt tovább is indulhatunk s megkockáztatjuk azt a számos kivétellel «erősített» tételt, hogy minél öntudatosabb, minél inkább filozófus-ideológus az író, annál kevésbbé éri el azt a célját, hogy a történelmi fejlődés és a tapasztalás szövevényéből kiérezze és kiválassza azokat a szálakat, amelyeket az irodalmi közvélemény s a közönség a nemzeti jelleget formáló szálakul elfogad. A nemzetkép, a nemzeti jelleg végső fokon műalkotás, művészi alakítás, amelynek vonásai összefüggést kell, hogy mutassanak. S ezért csaknem mindegy, hogy mennyi az irodalomtól független, irodalom-előtti realitás a nemzeti jellegben, mert akár van ilyen jelleg, akár

szükséges fikció csupán, *mindenképpen az íróművész ad neki formát* s a formán át gyakorlatilag számbavehető életet.

De az író számára ez nem fölös munka. Amint az egyéni vagy közösségi jellegek holt és süket potenciák maradnának nélküle, ő is keserűen érezné hiányát a leghatalmasabb s legvonzóbb karakterformálási feladatnak: morális és érzelmi környezete tudatosításának. A jellemvígjáték története mutatja, milyen hamar kifogynának a lehetőségek, ha csak ú. n. «általános emberi» típusokat jellemezhetne az író s nem volnának körülötte bonyolult közösségi jellegszövetek. Molière után száz évig kísérleteztek a különböző melléknevekkel (fösvény, képzelt beteg, szórakozott stb.) a vígjátékok címeiben, de a szótár hamar felmondta a szolgálatot. Akkor áttértek a «társadalmi helyzetek» jellemzésére (családapa, törvénytelen fiú, ecetárus stb.) s a nemzeti különbözőségek, illetve sajátságok kiaknázására («A francia Londonban»), később a történelmi síkokban különbözően színeződő jellegek kidomborítására, amiből a romantikus dráma él.

Am hiba volna egészen a formálás, a kifejezés húrján játszani el alaptémánkat, amikor évszázadokon át gazdag és áradozó zenekarok kísérik a nemzeti jelleg irodalmi érvényesülését. A költő a nemzeti közösség tagja születésénél és szülőföldjének szereteténél, egyéni és családi emlékeinél, szokásainál és áldozatainál fogva: a képzeletnek és érzelmenek ezerélű ösztökéje sarkallja, hogy kifejezzen valamit belőlük, hogy sokasítsa azt a gyönyörűséget, amelyet a hazának már a neve is megzendít benne. Vannak századfordulók fáradt éveiben aszociális költők, de közvetve ők is a közösségre utalnak, amikor képzelt függetlenségüket hangsúlyozniok kell.

Ilyen előzmények után nyugodtan mondhatjuk, hogy az irodalom bizonyos értelemben egy nemzeti közösség tudatosulására való törekvés. S nem mellékes és nem torzítóan hegyes szemszöveget ad, ha éppen innen nézzük az irodalmat.

Mellőzzük most azt, ami a felszínen úszik és magyarázatra nem szorul: a szorosabb értelemben vett hazafias költészetet, a tárgyválasztás nemzeti irányát, vagy az aktuális politikába kapcsolódás kísérleteit. S kérdezzük meg magunktól csak ezt: mennyire lehet a mi irodalmunkat a magyarság tudatosítására vagy kifejezésére törekvés etapjaival jellemezni?

A középkori irodalom magyar nyelvű emlékeiből, amelyek elég szorosán, függvényekként tartoznak hozzá a nemzetközi irodalomhoz, hiba lenne bizonyító erejű anyagot követelni. De a későbbi fejlődés visszabocsátott fényében a középkori magyar irodalomban is kidomborodni látszik — nem a magyar metafizikai érdeklődésének hiánya, mint oly elhamarkodva mondták —, hanem a magyar közösségi, egységi érzés szokatlanul hatalmas ereje s az ezt megerősítő kollektív lelkiismeret ritka érzékenysége. Az előbbiből az következik, hogy a *nemzetit* lehetetlen leoperálni a *keresztyénről*, hogy ez a kettő már a középkorban annyira összeforr, hogy keresztyén egyházainknak ezzel egyszersmindenkorra számolniuk kell. Pázmány számos tettét s egész nagyságát ezért nem értette volna meg egy korabeli átlagbíboros. A protésztaánsok is szívesen küzdenek Rákóczi Szűz Máriás lobogói alatt; viszont a kálvinizmus büszkén hangoztatja e hazában kizárólag «magyar vallás» voltát. Tehát nem azt tekinti előnynek, hogy a kálvinizmus az egész világon el van terjedve, hanem azt, hogy Magyarországon kálvinistának lenni annyit jelent, mint magyar ajkúnak lenni. A másik jelenség következménye a siralmak, panaszok és feddőenekek kollektív jellege mellett az a «tragikai» élet-

felfogás, amely Széchenyiben ér majd csúcst, de ott reng és morog a magyar irodalom legvirágosabb kérégei alatt is. Külön tanulmányokra volna szükség, hogy megmérjük ennek a tragikaibb sorsfelfogásnak már a középkori, banális műfajokat is színező erejét.

A XVI. s részben a XVII. század ezt a felfogást középponti helyre állítja. A felelősség érzése azóta is sajátosan jellemző a magyar költészetre is, a kiváló magyar egyéniségekre is. Sehoh ennyiszor nem dobbant a meaculpázó ujj nagy emberek s egyszerű hadfiak széles mellkasán, s szilárd meggyőződés, hogy ez a töredelem legtöbbször jellegzetesen túlméretezett volt, ámbár mindig nemesítő hatású s vallásos színezetű. De éppen ebben a túlméretezett önvádban lehet valami sajátos adottság, amit igazolni látszik pl. a más országokban meglehetősen tobzódó felelőtlenség kora, a XIX. század dereka, amikor nálunk sorra, járványszerűen örülnek meg, roppannak össze a köz dolgaiba belekeseredett magyar férfiak. Amikor Makkai Sándor, a püspök és a gondolkozó, Ady vallásosságát éppen lázongó, majd önmarcangoló *büntudatának* intenzitásával méri, a maga s az Ady jellegzetes magyar látásmódja mellett is tanuságot tesz.

Henri Tronchon, a magyar irodalom kitűnő francia ismerője egy kongresszusi vitában azt mondta, hogy a magyar romanticizmusnak azért nehéz határvonalakat húzni, mert a magyar egyszersmindenkorra romantikus, ma sem lépett ki egészen a romantikából. Ha ezt a kívülről jövő megfigyelést elfogadjuk, elsősorban arra a polaritásra kell alkalmaznunk, hogy az életet álomszerűen vagy meseszerűen élő magyarral szemben, a szikraköz ellentétes sarkán van igazán helye a «*temps perdu*»-t sirató, hibáit fokozottan érző magyarnak. A kettő szorosán összetartozik. A passzív magyar mesét él vagy sző, vagy hallgat, időt mulaszt, tettek sodrába inkább hirtelen impulzusra veti magát s szívesen üldögél a harmatos partokon. Az aktív magyart későn ébresztik a virrasztók, bálból vagy nászból rohan ki a vértől sikamlós utcára, kardját is alig van ideje megmarkolni. A bukást mély alázattal éli át s fájdalomra kevés az a megállapítás, hogy «*sub pondere crescit palma*».

Balassa Bálint nem romantikus művész, de élete ily értelemben romantikus élet és lelke ily értelemben poláris lélek. Addig is, amíg csak istenes énekeit tartogatta fenn a nyomtatás, ismeretes volt kalandos élete, sok szenvedése, szapora bűne. A bűnbánat véglete ott volt a könyvben, a másik pólus sem volt üres: azt a szóbeli s kézíratos hagyomány szolgáltatta. S ami több: ennek a hagyománynak szívós sikere volt. Az ú. n. «*kollektív*» költészet fénykora, a kuruc korszak egyetlen nagy költőegyéniségtől sem tanult annyit, mint Balassától, — a hetyke daliától épúgy, mint a bujdosótól és a száműzöttől, az élet örömeit élvezőtől épúgy, mint az Isten elé leomlottól. A kuruc költemények gazdag változatossága hangban és témában ugyanannak a poláris lelki berendezésnek az eredménye, mint Balassánál, vagy a rabok énekeiben, vagy akár a népdalban, vagy Adynál. (Olyan felsorolás ez, hogy könnyebb belekezdeni, mint abbahagyni.) Nem Balassa a forrás, hanem az a magyar lelkiség, amely ennyi különböző költőegyéniség közös nevezője.

Ebben a folyamatban, amely a maga vizének ízével itatja át az egész magyar altalajt, Zrínyi önálló sziget akar lenni. Nem mintha nem volna meg nála flamand csendéletekre emlékeztető bőségben mindaz, ami a tehetség s a sokoldalúság kutatója számára «*szem-szájnak ingere*.» De Zrínyi mégis hoz valami újat: nincs számbavehető hibája, — tragikus hős «*tragikai vétség*» nélkül. Ő végig megőrzi magánélete erőt adó tisztaságát, nem gyűjt a mérleg

ellenséges serpenyőjébe kisebb-nagyobb terheket, amelyeket csak késői töredelmével tudhatna egyensúlyba hozni. Az ilyen tiszta ember, ha magyar gerince s európai műveltsége van, s ha emellett lángelme és a keresztyén világ elismert hadvezére, el kell, hogy jusson a megváltás gondolatához : ahhoz, hogy a magyar nemzet bűnei letörölhetőek. Mi, akiket olvasmányaink az *optimizmus* nyilvánvalóbb és felszínesebb fogalmazásához szoktattak, az első pillanatban talán nem jövünk rá, pedig mégis így van : a fiatal Zrínyi remeke, a «Szigeti veszedelem» a magyar történeti optimizmus harsonás hitvallása. A nagy ember emberfölötti áldozata kibékíti Istent a nemzettel s azontúl nem illik és nem szabad a magyarság pusztulásáról beszélni, őt lépten-nyomon a hamuba kényszeríteni.

Am ott van az ominózus jelmondat is : «Sors bona nihil aliud». Amikor nincs bűn a mérlegen, ott van a jószerencse hiánya, a balsors : ez telepedik bele a másik serpenyőbe. Az eszmények realistája elkezd tapasztalni s semmisem sikerül neki : csalódik Montecuccoliban, a Habsburgokban, Európában ; korán elveszti feleségét, dédelgetett fiát, s halálát is «baleset», «szerencsétlenség» okozza. Mindennek a csalódnak nincsenek elvi következményei : az idealista vérző szívvel is kitart eszményei mellett, legfeljebb nemzetéhez intézett tanácsai lesznek szókimondóbbak, kendőzetlenebbek. Amint fiatalon megfogalmazta nekünk a magyar idealizmus lényeges rendszerét (küzdelem és önfeláldozás a végletekig, valahol — a mennyországban vagy a keresztyén Európa életében — elmaradhatatlan az eredmény, a jutalom), úgy később belénk oltotta azt az azóta is fel-felbukkanó meggyőződést, hogy magunkra vagyunk utalva, de magunkban, *együtt* sokat tehetünk. Távolatból nézve, Zrínyi életének s életművének tanulságai összefolynak a — sajnos, sokszor egyoldalú — európai szolidaritás és a magyar öncélúság jellegzetes vegyülékévé, amelyet hővebb leírás nélkül is mind ismerünk, mert szellemi és érzelmi életünk vérkeringésében szubjektív módon észleljük őket.

És Zrínyi mellett ott van a másik magyar élettípus : az élet kockázatait óvatosan körülhajózó vidéki magyaré, aki ugyan nem vonulhat vissza a «negotium»-októl, de a megyei közélet lehetőségei között mégis idillt él és szinte idillt is ír : esztétikus ábrándokká alakítván át a történelem véres anyagát. Hiba lenne Gyöngyösyt, Arany János mesterét kirekeszteni szemlélődésünk köréből, vagy az ú. n. «római jellem» piederesztályjáról itélkezni fölötte : ennek a maga érdekeire vigyázó, de egészben véve becsületes és jószándékú embernek rengeteg tiszteletreméltó rokona él köztünk s talán bennünk : a politika nagy vonalait nem értő szemlélődők, az apró realitásokat kiélvezők, azok a magyarok, akik Benedek Elek meséivel szívták magukba a tragédiától menekülésnek s az élet eszményi korrigálásának ösztönét. Garamvölgyi Ádám passzív rezisztenciája a méhesben csak a körülmények okozta árnyalatokkal különbözik a Gyöngyösy-attitűdtől.